

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Т. І. Бєлавіна

УЯВЛЕННЯ ОСІБ З РІЗНИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ ЩОДО ПРАВОВИХ ТА ЕТИЧНИХ НОРМ

Розглядаються уявлення осіб з різним економічним статусом, які належать до певного типу субкультури невдоволеності, щодо закону, моральних норм та рівень їхнього правового розвитку. На основі вивчення уявлень про основні функції закону, можливість його зміни, умови дотримання та ймовірність порушення виокремлено раціоналістичний, ідеалістичний, песимістичний і нігілістичний типи ставлення до закону залежно від оцінки його цілей та його ефективності.

Ключові слова: правове самовизначення, морально-етичні та правові норми, закон, соціально-економічний статус, бідність, субкультури невдоволеності.

Проблема. Розвиток правосвідомості особи детермінований численними факторами загальносоціального рівня та мікросередовища, що її оточує. Вона розвивається в процесі соціалізації під впливом конкретної економічної ситуації і виступає, власне, суб'єктивним віддзеркаленням об'єктивних економічних явищ; тобто параметри розвитку правосвідомості та правового самовизначення зумовлені соціо-економічним, соціополітичним контекстом, а також станом правової сфери та змінами в ній. Але перетворення в різних сферах суспільного буття протягом останніх 20 років не привели до підвищення добробуту і соціальної захищеності, зростання правосвідомості. Значна частина населення виявилася психологічно не готовою до таких перетворень, які викликають здебільшого відчуття соціальної незахищеності, дезорієнтації та поглиблення криміналізації соціуму. Слід також звернути увагу на майже революційну лібералізацію етичних норм, масове поширення лібералізованих морально-правових орієнтацій, руйнування попередніх моральних настановлень. Тому формування нормативних правових поглядів, моральних та етичних цінностей сучасної молоді відбувається в умовах майже повної всюдозволеності [1, с. 88]. Забезпечити соціально адекватну, законслухняну поведінку особи в соціумі можна лише шляхом формування моральної і правової свідомості одночасно. Саме моральна свідомість як елемент моральної культури служить безпосереднім внутрішнім, особовим поштовхом до визна-

чення правової позиції, наприклад обрання правомірної або, навпаки, неправомірної поведінки.

Мета статті: дослідити уявлення осіб з різним економічним статусом, які належать до певного типу субкультури невдоволеності, щодо етичних норм та основних функцій закону, можливостей його зміни, умов дотримання або порушення.

Проблема успішної соціалізації особи, її інтеграції в соціальний простір потребує наукового осмислення питання правового самовизначення осіб, які або об'єктивно перебувають у незадовільному матеріальному становищі, або суб'єктивно невдоволені власним економічним статусом, для яких майбутнє постає як безрадісне очікування невідворотного стану бідності. Поняття “бідність” характеризує неоднозначне, багатоаспектне явище, пов'язане з економічною депривацією, в якій знаходять відображення характеристики матеріальних ресурсів і все те, що визначає якість життя.

Якщо виходити із широкого визначення бідності, то відсутність доступу до влади та управління, неможливість впливати на політичні рішення також можна вважати однією з форм прояву бідності. А “умови, життя в ареалах бідності, – зазначає Н. В. Толстих, – не створюють ані економічних, ані культурних, ані психологічних передумов для подолання бідності зусиллями самих знедолених” [2, с. 55–56].

За результатами спостережень К. Муздибаєва, у респондентів із забезпечених груп усі індикатори суб'єктивного благополуччя вищі за середні показники. Водночас бідні більшою мірою, ніж заможні, виражають незадоволеність усіма аспектами життя; вони відчують себе нещасливими, частіше піддаються втомі, менше задоволені станом свого здоров'я; їм здається, що вони не потрібні суспільству; вони частіше відчують пригніченість тощо [3, с. 36]. Дослідник також зазначає, що “незаможні” гостро переживають соціальну невдачу. У них переважають такі стани і настановлення, як безпорадність, залежність, приниженість, що пов'язано з низькою мотивацією до праці і досягнень, орієнтація на сьогоднішній день, зниження мотивації до планування. Бідні не поділяють суспільних цінностей і навіть якщо усвідомлюють їх, то не діють відповідно до них, а тому подолання тільки фізичної бідності не може бути достатньою підставою для подолання культури бідності. Інакше кажучи, вона стає самостійною силою, що існує незалежно від умов, які її породжують. Але, зазначає С. С. Ярошенко, не кожен, кого за статистичними ознаками прийнято відносити до бідних, поділяє цінності цієї субкультури, тому що певною частиною осіб низький матеріальний статус сприймається лише як тимчасовий або ж він не відіграє значної ролі в ціннісному світі особи [4]. Тобто субкультура бідності має бути пов'язана насамперед із хронічним станом “позбавленості”.

На думку Н. Ф. Каліної, у концепції субкультури невдоволеності усвідомлення “позбавленості” як особливої умови пристосування до бідності є ключовим. У цьому контексті розуміння субкультури невдоволеності пов’язане із способом життя, який притаманний представникам певної соціально замкнутої спільноти, а також із сукупністю етичних та правових норм, відповідно до яких потрібно діяти, щоб бути зрозумілим для “своїх” [5, с. 113]. Бідність у цьому випадку пов’язується не лише з обмеженістю ресурсів, а й з обмеженістю доступу до них, а саме з культурою пристосування, тому субкультурний підхід дає змогу більш глибоко проаналізувати проблеми бідності та її утворення.

Для дослідження специфіки способу життя бідних і небідних за об’єктивними ознаками та визначення їхнього психологічного стану “позбавленості”, тобто суб’єктивного відчуття належності до цієї субкультури, поряд з іншими методиками було використано методику Н. Ф. Каліної “Типологія субкультур невдоволеності” [там само, с. 172–175]. У дослідженні взяли участь 117 осіб віком від 18 до 59 років з невеликою перевагою жінок пенсійного віку. Це мешканці міст Києва і Бердянська, за соціальним статусом – представники різних професій, безробітні і пенсіонери. За результатами застосування методики відповідно до використаних шкал розроблено *типологію субкультур невдоволеності*, яка охоплює шість соціотипів, а саме: “щасливчик”, “майстер-щасливий”, “зайвий-войовничий”, “майстер-ударений”, “зайвий-сумуючий”, “абсурдист” [там само, с. 113–117]. На підставі двох універсальних характеристик діяльності – інтенсивності і продуктивності – та їхніх комбінацій ці соціотипи було об’єднано в три групи.

Перша група, до якої увійшли “щасливчик” і “майстер-щасливий”, дістала назву “**Вдоволеність**” на підставі таких визначальних характеристик діяльності, як “інтенсивна” і “продуктивна”. Соціотип “щасливчик” сприймає себе як успішну особу, задоволеність життям є результатом конструктивного осмислення досвіду; “майстер-щасливий”, або професіонал, співвідносить життєвий успіх із задоволеністю роботою, високою оцінкою з боку оточення або самодостатністю.

Друга група, об’єднана за ознаками інтенсивної, але непродуктивної діяльності, дістала назву “**Психологічний захист**” та представляє соціотипи “зайвий-войовничий” і “майстер-ударений”. Соціотип “зайвий-войовничий” у відповідь на відсторонення від життя, втрату роботи, перспектив тощо вдається до захисної реакції за типом захисних механізмів – заперечення, раціоналізації тощо; для “майстра-удареного” характерним є те, що від його праці безпосередньо залежать життєвий успіх та якість буття, але він травмований недооціненістю оточенням. Цим соціотипам притаманні несамодостатність, переживання гіркоти, образи, навіть задрощів.

Третю групу утворено за ознаками неінтенсивної і непродуктивної діяльності та названо “**Песимізм**”. До неї увійшли два соціоти-

пи – “зайвий-сумуючий” і “абсурдист”. Вони повною мірою належать до субкультури невдоволеності. “Зайвий-сумуючий” переживає власну нікчемність, неспроможність, нестерпне тужливе життя тощо; він “плекає” власну бездіяльність. “Абсурдист” сприймає власне життя як низку невдач, якихось фатальних подій; його світосприйняття побудовано на страху успіху, неспроможності потішитися удачею тощо. Представники цієї групи потенційно не безнадійні, але їхнє світосприйняття стає бар’єром на шляху вирішення проблем.

У результаті дослідження було визначено частотний розподіл описаних вище груп соціотипів (рис.): 28% респондентів становлять ті, що увійшли в групу “Вдоволеність” (ім притаманна загальна вдоволеність життям); 29% – представники групи “Психологічний захист” (переважно амбівалентні у своїх переживаннях); 43% склали групу “Песимізм” (виявляють переважно глобальну невдоволеність).

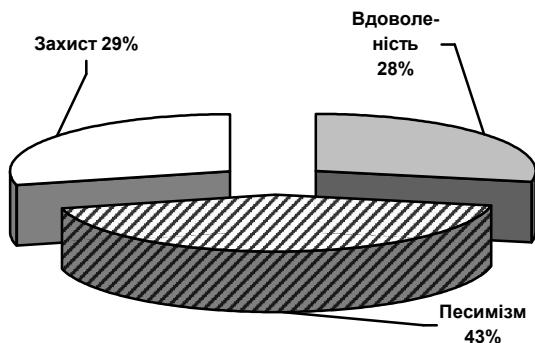

Рис. Частотний розподіл представників субкультур невдоволеності

Привертає увагу той факт, що очевидного взаємозв’язку між психологічним тяжінням до певної субкультури невдоволеності та віком, родом заняття і навіть рівнем доходів досліджуваних не виявлено. Отже, належність до субкультури невдоволеності відображається у відчутті “позбавленості” незалежно від цих показників. Наявність вищої освіти впливає на різницю в показниках лише в межах групи “Психологічний захист”, де переважна більшість респондентів (76%) саме з вищою освітою. Це професіонали, які опинилися за межею достойного життя, мають низький економічний статус, не бачать перед собою обнадійливих перспектив, відчувають “позбавленість” у схваленні, соціальній підтримці оточення тощо.

Представники певних субкультур, будучи неспроможними досягти успіху в межах загальноприйнятих норм, виробляють свою нормативну систему; їхня реальна поведінка нівелює загальноприйняті

правила, хоча вони й далі перебувають під їхнім впливом, намагаючись морально виправдати власні настановлення. До того ж значна частина населення виявляється психологічно не готовою до перетворень у суспільстві, які викликають радше відчуття соціальної незахищеності, правову і моральну дезорієнтацію та зростання рівня криміналізації соціуму. Навіть підвищення якості життя не веде при цьому до зниження рівня загальної криміналізації суспільства: серед людей заможних злочинність поширена так само, як і серед бідних, хоча зміст і способи здійснення злочинів дещо різняться між собою.

Для вивчення уявлень про основні функції закону, можливість його зміни, умови дотримання та ймовірність порушення в соціальних страхах осіб з різним економічним статусом, які належать до означених субкультур невдоволеності, зокрема бідних, був застосований тест незакінчених висловів, створений О. О. Гуревич та О. О. Голинчик на основі моделі правового розвитку. Згідно з цією моделлю існують три типи (рівні) правового розвитку: правослухняність, правопідтримка і правотворчість [6, с. 114–127]. Перехід на більш високий рівень відбувається в результаті засвоєння законів та дотримання відповідних норм. Особи, що перебувають на першому, нижчому рівні правового розвитку, сприймають поняття “закон” і “моральність” як одне ціле. Дотримання норм за такого розуміння відбувається не на основі свідомого прийняття принципів, а через емоційно-ціннісне ставлення до закону і правових санкцій.

Тест складався з чотирьох незакінчених висловів щодо розуміння основних функцій закону, можливості його зміни, причини дотримання закону кожною людиною, допустимості порушень закону; до кожного з них надавалося по чотири варіанти відповідей, які відповідали певному рівню правового розвитку особи. Відтак було застосовано процедуру порівняння отриманих результатів, після чого зведені дані таблиць сполучення було подано у вигляді графіків.

Перший вислів “Основна функція закону це – ...” мав такі варіанти відповідей: а) покарання людей, що порушують соціальні норми і небезпечні для оточення; б) підтримка життєздатності держави, запобігання поведінці, спрямованій на її руйнування; в) поліпшення життя окремих людей і стану держави в цілому; г) власний варіант відповіді.

Розподіл відповідей свідчить про те, що більше ніж третина представників усіх трьох груп субкультур невдоволеності (“Вдоволеність” – 38,2%, “Песимізм” – 35,3%, “Захист” – 33,3%) вважають, що основною функцією закону є покарання і що запобігання злочинів можливе лише шляхом заборони; вони не мають сумнівів щодо досконалості закону і впевнені, що люди дотримуються закону через страх покарання. Їхній рівень правового розвитку – *правослухняність*.

Підтримку основ держави як основну функцію закону визнає переважна більшість (44%) представників групи “Вдоволеність”. Що ж

до правових вимог, то існує настановлення, що вони є результатом домовленості людей, конформізму, бажання відповідати соціальним очікуванням. Представники груп “Психологічний захист” (33,3%), “Песимізм” (37,3%) щодо показників вибору другого варіанта відрізняються від представників групи “Вдоволеність” на рівні тенденції. Така позиція характеризує тих, хто досяг рівня *правопідтримки*.

Сприймання закону як засобу поліпшення життя окремих людей викликає певний скепсис в основній частині представників усіх трьох груп. Лише 17,6% респондентів групи “Вдоволеність”, 23,5% – групи “Песимізм” та 30,3% респондентів, віднесених до субкультури “Психологічний захист”, припускають, що це і є основна функція закону. Досить високий рівень правового розвитку порівняно з іншими в групі “Психологічний захист” пояснюється високою часткою (76%) осіб з вищою освітою, які більш обізнані в тому числі і в правових питаннях, саме в цій групі.

Другий вислів “Зміна закону ...” мав такі варіанти відповідей: а) неприпустима ні за яких умов; б) можлива в тому випадку, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку; в) можлива в тому випадку, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам; г) власний варіант. Питання зіставлялися за аналогією з першим і відбивали три типи правового розвитку: правослухняність, правопідтримку та правотворчість.

Перший варіант відповіді обрали 6,1% респондентів групи “Вдоволеність”, 20,0% – групи “Песимізм”, 6,2% – групи “Захист”. Більш як половина респондентів груп “Вдоволеність” (54,5%) і “Захист” (53,1%), а також понад третину респондентів (36%) групи “Песимізм” вважають можливою зміну закону, якщо він руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку, та відповідно (39,4%; 40,6% та 42%) припускають можливість зміни закону, якщо з їхнього погляду він несправедливий. Такі результати свідчать про певну кризу правосвідомості. Вона проявляється у невизнанні правових норм, їхніх вимог та санкцій, оскільки суб’єкти правослухняної поведінки сумніваються в здатності закону захистити їхні права і свободи або зовсім не вірять у його справедливість.

У процесі правового самовизначення особливого значення набуває проблема взаємозв’язку права і моральності. Виявляється, що у правовій свідомості респондентів поняття “справедливість” посідає більш важливе місце, ніж правові норми. Водночас зменшення імовірності некритичного ставлення до правових вимог та санкцій співвідноситься зі ступенем згоди на основі відповідності їх загальним принципам моральності і справедливості. У своїй поведінці респонденти керуються здебільшого системою моральних принципів та етичних норм, які співвідносяться із чинними законами; якщо ж принципи правової

системи не відповідають етичним та моральним нормам, такі закони, на думку респондентів, слід змінювати.

Третій незакінчений вислів “У більшості випадків люди дотримуються закону, оскільки...” передбачає вибір відповіді з таких варіантів: а) бояться покарання за порушення закону або бажають отримати вигоду завдяки його виконанню; б) намагаються бути схожими на оточення, не бажають порушувати встановлені правила або намагаються уникнути хаосу, який може настати внаслідок порушення закону; в) визнають, що в цілому закон справедливий, відповідає основним моральним нормам; г) інше.

Понад половину респондентів усіх трьох груп – “Вдоволеність” (54,5%), “Песимізм” (51%) і “Психологічний захист” (54,5%) обрали перший варіант, тобто вони вважають, що люди бояться покарання за порушення закону або бажають отримати вигоду завдяки його виконанню. Ще 27,3% представників субкультури “Вдоволеність”, 21,6% – субкультури “Песимізм” та 15,2% – субкультури “Психологічний захист” вважають, що люди намагаються бути схожими на оточення, не хочуть порушувати встановлені правила або намагаються уникнути хаосу, який може виникнути внаслідок порушення закону. Прикметно, що з віком зростає частка досліджуваних з таким настановленням. Відповідно 18,2%, 27,5% і 30,3% опитаних визнають, що в цілому закон справедливий і відповідає основним моральним нормам.

На четвертий незавершений вислів – “Порушення закону...” – запропоновано також чотири можливих відповіді, з яких треба було вибрати одну: а) неприпустиме ні за яких умов; б) допустиме в тому випадку, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку; в) допустиме в тому випадку, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам; г) інше. Отримані результати свідчать, що 27,3% представників субкультури “Вдоволеність”, 51% – субкультури “Песимізм”, 36,4% – субкультури “Психологічний захист” визнають пріоритет закону в регулюванні суспільного життя, орієнтуються на нього у своїй поведінці, виконують правові вимоги за будь-яких обставин, але, на їхню думку, актуальний стан правового регулювання суспільства не відповідає суспільним очікуванням, традиціям тощо, причому серед “Песимістів” половина опитаних визнають закон за необхідний стандарт. Незначна частина респондентів усіх трьох груп (відповідно 15,2%, 11,8% і 3%) припускають можливість порушення правових стандартів задля підтримки основ держави та її розвитку. Але значно більша частина опитаних (57,6%, 37,3% і 60,6% відповідно) вбачають у правових вимогах необхідність тільки в тих випадках, якщо вони відповідають суспільним традиціям або їхнім власним уявленням про справедливість.

Висновки. Проблема динаміки етичних, моральних уявлень та настановлень, а також їхньої сталості до впливів стресових періодів є

надзвичайно актуальною. Зміни політичної і соціальної системи соціуму знаходять безпосереднє відображення в правовому житті суспільства і можуть проявлятися в знеціненні правових цінностей та етичних норм. Стійке поєднання правових цінностей із певним способом прийняття рішень та їх реалізації в процесі життєдіяльності є соціально-психологічною характеристикою представників різних субкультур.

Уявлення осіб з різним економічним статусом щодо правових та етичних норм не є однорідними. Існує кілька типів сприйняття правових та етичних норм, а також рівнів розвитку правосвідомості: раціоналістичний, песимістичний, нігілістичний, ідеалістичний.

Переважає більшість респондентів субкультури невдоволеності, віднесених до групи “Песимізм”, і третина представників групи “Психологічний захист” визнають пріоритет закону в регуляції громадського життя і навіть висловлюють твердий намір орієнтуватися на морально-правові принципи у своїй поведінці, що характеризує їхній рівень правового розвитку як правослухняність. При цьому тільки одна третина респондентів вважає, що закону потрібно дотримуватися за будь-яких обставин.

Раціоналістичне ставлення до закону приманне переважно представникам субкультур, віднесених до груп “Вдоволеність” та “Психологічний захист”, що свідчить про досягнення ними рівня правопідтримки. Третина респондентів як у тій, так і в тій групі виявляють вищий рівень правового розвитку – правотворчість. Респондентів цих груп об’єднує думка, що загроза розвитку держави потребує зміни законодавства.

Третина від загальної кількості респондентів, серед яких переважають також представники субкультур “Вдоволеність” та “Психологічний захист”, демонструють нігілістичне ставлення до закону – на користь емоційно-оцінних норм, вважаючи, що його можна “обійти”, якщо він несправедливий. Уявлення про закон відповідає нормативним цінностям, але переважає недовіра до можливості його справедливої реалізації. Нігілістичне сприйняття свідчить про нівелювання цінності закону і невіру в можливість досягти справедливості в спільноті.

Песимістично сприймають закон представники групи “Песимізм”, які мають про нього безкомпромісне уявлення, що поєднує загальне негативне ставлення і зневіру щодо можливості справедливого рішення. Вони вважають порушення закону неможливим, а виконання норм – обов’язковим. Причому дотримання закону впливає не зі свідомого прийняття принципів моралі і права, а з огляду на емоційно-ціннісне ставлення до санкцій.

Ідеалістичний, але дещо пасивний погляд характеризує тих (переважають представники груп “Психологічний захист” та “Песимізм”), хто сприймає закон і його інститути як засіб поліпшення життя окре-

мих людей, але вони не вважають за потрібне брати участь в удосконаленні правової системи і законодавства.

Л і т е р а т у р а

1. Давыдова Н. М. Депривационный подход в оценках бедности / Н. М. Давыдова // Социологические исследования. – 2003. – № 6. – С. 88–96.
2. Толстих Н. Формування ареалів бідності / Н. Толстих // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 55–57.
3. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / Куанышбек Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–32.
4. Ярошенко С. С. Четыре социологических объяснения бедности (Опыт анализа зарубежной литературы) / С. С. Ярошенко // Социологические исследования. – 2006. – № 7. – С. 34–42.
5. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики: монография / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К. : Агрпромовидав України, 1999. – 184 с.
6. Гулевич О. А. Правосознание и правовая социализация : учеб. пособие для студ. ф-тов психологии вузов по спец. “Психология” / О. А. Гулевич, Е. О. Голынчик. – М. : Междунар. об-во им. Л. С. Выготского, 2003. – 270 с. – (Психология и право).

Белавина Т. И. Представления лиц с разным экономическим статусом о правовых и этических нормах

Рассматриваются представления лиц с разным экономическим статусом, которые принадлежат к определенному типу субкультуры неудовлетворенности, о законе, моральных нормах и уровень их правового развития. На основании изучения представлений об основных функциях закона, возможности его изменения, условий его соблюдения и вероятности нарушения выделены рационалистический, идеалистический, пессимистический и нигилистический типы отношения к закону в зависимости от оценки его целей и его эффективности.

Ключевые слова: правовое самоопределение, морально-этические и правовые нормы, закон, социально-экономический статус, бедность, субкультуры неудовлетворенности.

Belavina T. I. Representations of people with a different economic status concerning the legal and ethical norms

The article is devoted to the problem of the research of images about law, moral norms and level of legal development of people with different economic status who belong to the certain type of dissatisfaction subculture. The study of ideas about the basic functions of law, possibility of its change, condition of complying with the law and the likelihood of its violation demonstrates rationalistic, idealistic, pessimistic, and nihilistic types of attitude towards the law depending on the estimation of its aims and efficiency.

Key words: legal self-determination, ethical and legal norms, law, socio-economic status, poverty, subcultures of dissatisfaction.

© Белавина Т. И.